

8. Бузескул, В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. – Ч. I. – К.: ПЦ «Фолиант», 2004.

9. Бузескул, В. П. Профессор М. М. Лунин, «Харьковский Грановский». К столетию Харьковского университета // ЖМНП. – 1905. Ч. CCCLVII, январь – февраль. – С. 321–374.

10. Бузескул, В. П. «Харьковский Грановский» (Профессор М. М. Лунин) // Исторические этюды. – СПб., 1911. – С. 248–301.

11. Вернадский, В. И. О значении трудов М. В. Ломоносова в минералогии и геологии. – Труды по истории науки в России. – М.: Наука, 1988. – 488 с.

12. Вернадский, В. И. О научном мировоззрении // О науке. – Т. 1: Научное знание и научное творчество. – Дубна: изд. центр «Феникс», 1997. – 572 с.

13. Вернадский, В. И. О необходимости создания Комиссии по истории науки, философии и техники // Труды по всеобщей истории науки. – 2-е изд. – М.: Наука, 1988. – 336 с.

14. Колесник, І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століть). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.

15. Матвеева, Л. В. В. П. Бузескул – историк своего времени // Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и в начале XX века. – К.: ПЦ «Фолиант», 2004. – С. 7–69.

16. Труды по всеобщей истории науки / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1988. – 336 с.

17. Труды по истории науки в России / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1988. – 488 с.

18. Уэвелл, У. История индуктивных наук. – СПб., 1867. – Т. 2. – С. 404.

19. Шаханов, А. Н. Русская историческая наука второй половины XIX – начала XX века: Московский и Петербургский университеты. – М.: Наука, 2003. – 419 с.

20. Яковенко, Н. М. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 375 с.

УДК 929(477):82–94

Надія Любовець,

ст. наук. співробітник НБУВ,

канд. іст. наук

МЕМУАРИ (СПОГАДИ) ЯК ДЖЕРЕЛО БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розглянуто специфічні особливості та властивості мемуарів (спогадів) як біографічних джерел. Простежено процес формування основних тематично-хронологічних комплексів, характерних для української мемуаристики. Наголошено, що використання мемуарів як джерел біографічних та історичних досліджень можливе лише за умови критичного аналізу, що передбачає їх виявлення, відбір, класифікацію, атрибуцію, встановлення часу та місця появи, мотивів створення, текстологічного та герменевтичного вивчення, зіставлення та виявлення їхньої об'єктивної цінності для конкретного біографічного дослідження.

Дослідження біографічних джерел як теоретична та засаднича проблема біографістики на сьогодні вимагає посиленої уваги науковців. Водночас достовірність і вичерпність джерел – запорука створення об'єктивного портрету будь-якого діяча української історії, науки та культури. У монографії В. С. Чишка, присвяченій проблемам української біографічної традиції та наукової біографії зазначено, що в процесі історико-біографічного дослідження важливо усвідомити, «...що у біографії не може бути обмеження джерелознавчої бази...» та необхідно провести «...виявлення кола прямих, що належать безпосередньо об'єктові та суміжних документів й історичних джерел»¹. Спогади (мемуари) належать саме до «прямих» джерел.

Проблема джерельної бази біографічних досліджень має свою специфіку: на відміну від історичних джерел тут висвітлені не офіційні джерела, що лише реєструють основні факти життя об'єкта дослідження (свідоцтва, дипломи, протоколи тощо), а суб'єктивні – мемуари, щоденники, епістолярій, автобіографії, записки тощо. Історичне джерелознавство зараховує їх до групи під загальною назвою «документи особового походження».

Документи особового походження – група історичних джерел, об'єднаних спільною ознакою походження. Вони належать конкретному авторові та відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ. Документи особового походження, як

правило, створюються особою поза зоною її службової чи громадської діяльності та є описом її життєвого досвіду.

Цінність джерел цієї групи для біографічних досліджень полягає, по-перше, у тому, що в них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного змісту, відсутня в інших видах джерел. По-друге, матеріали особового походження нерідко містять відомості, яких немає в інших джерелах. Їх використання дає змогу дослідникові докладніше відтворити окремі події, особливості певних епох чи осіб.

Основними видами особових джерел згідно з останніми публікаціями українських джерелознавців є: *спогади* (синонім – *мемуари*), *щоденники*, *приватне листування* (*епістолярій*), *життєписи*, *автобіографії*, *подорожні нотатки* тощо². Водночас, деякі українські дослідники вважають *автобіографії* та *щоденники мемуарам*³.

У сучасній російській історіографії до джерел особового походження зараховують: *щоденники*, *приватне листування* (*епістолярій*), *мемуари-автобіографії*, *мемуари-«сучасні історії»*, *есеїстику*, *сповіді*⁴. Відмінність цих поглядів полягає у включенні до кола джерел есеїстики та сповідей, а також у розгляді російськими вченими мемуарів-автобіографій і мемуарів-«сучасних історій» як двох видів історичних джерел, що відрізняються за своїми соціальними функціями. До різновидів мемуарної літератури російські дослідники зараховують також *щоденники*, *записки та житійну літературу*. *Автобіографії* вони розглядають у контексті мемуарів-автобіографій⁵. Ця система не суперечить класифікації документів особового походження, що склалася в радянській історіографії (і була притаманна й українській історіографії радянської доби), яка не вирізняє види мемуарів, а виділяє етапи становлення та розвитку мемуаристики. Поділ мемуарів на два види є результатом залучення сучасними дослідниками не лише російського, а й західноєвропейського матеріалу та досвіду.

У чому полягають відмінні риси мемуарів-«сучасних історій» і мемуарів-автобіографій?

Мемуари-«сучасні історії» (в англomовній історіографії – (Contemporary History) розглядаються як різновид вид джерела особового походження, метою якого є індивідуальна фіксація суспільно значущих подій з метою передачі їх нащадкам⁶. Мемуари-«сучасні історії» вже на момент написання розраховані на публікацію, та часто автори цього виду мемуарів планують їхнє опублікування дещо пізніше. Проміжок часу між створенням і публікацією мемуарів залежить як від особистої зацікавленості автора, так і від зовнішніх чинників, сприятливих або ні

(суспільна потреба у мемуарах, цензурні заборони тощо). Мемуари-«сучасні історії» виходять на перший план у XIX ст. у зв'язку з формуванням в українському суспільстві з кінця XVIII ст. історичної свідомості та становленням особистої самосвідомості. Спрямованість мемуарів-«сучасних історій» на публікацію від самого початку їх створення робить їх доступними для широкого загалу та полегшує їхнє використання як джерела історичних та біографічних досліджень.

Мемуари-автобіографії – різновид джерел особового походження, що має на меті встановлення вторинних соціальних зв'язків мемуариста в «еволюційній єдності»⁷. Мемуари-автобіографії мають зазвичай внутрішньо-родинні (фамільні) цілі та призначаються для безпосередніх нащадків. Автори мемуарів-автобіографій намагаються передати не історичний, а індивідуальний досвід, що пояснює довільний відбір інформації у відповідності з поглядами особи мемуариста. Цей вид історичних джерел, поширений у XVIII ст., відзначається відсутністю намагання автора зафіксувати реальні історичні події. Мемуари-автобіографії на теренах України та Росії походять від житійної традиції, оскільки тут, на відміну від Західної Європи, не було інших біографічних жанрів. У XIX ст. мемуари-автобіографії відходять на другий план, витісненні мемуарами-«сучасними історіями». Надалі суспільний інтерес викликають мемуари-автобіографії переважно творчих особистостей.

Використання мемуарів-автобіографій як біографічного джерела ускладнене проблемою їх збереження. Адресовані прямим нащадкам, вони часто знищувалися самим автором чи адресатом або зберігалися недбало та втрачалися. Зазвичай вони могли потрапити лише до складу особових фондів чи колекцій, розпорочених по численних бібліотеках та архівах або родинних зібраннях, що також значно ускладнює їх пошук і використання.

Інтерес до мемуаристики як джерела історичного дослідження виник ще в середині XX ст., але в позитивістський історіографії мемуаристика розглядалася переважно як джерело фактичних матеріалів. Такий підхід до мемуарів існував тривалий час. Ще у 1970-х рр. XX ст. П. А. Зайончковський писав: «...цінність мемуарів полягає у викладі фактичного боку описуваних подій, а не в їхній оцінці, котра, природно, майже завжди суб'єктивна»⁸ (тут і далі переклад. – *Н. Л.*). Сучасний російський джерелознавець А. Г. Тартаковський (автор трьох монографій, присвячених проблемам мемуаристики)⁹ дає визначення мемуарам як розповіді про минуле, що заснована на особистому досвіді та пам'яті мемуариста. Зазначає, що: «порівняно з іншими джерелами особового походження саме в мемуарах найпоширеніше та найповніше реалізується *історична*

самосвідомість особистості – у цьому й полягає специфічна соціальна функція мемуарів як виду джерел»¹⁰. Він вирізняє три етапи в еволюції мемуарів: «...перехід від здебільшого внутрішньородинних цілей мемуаротворення до призначення мемуарів для оприлюднення, для друку»; «...перетворення їх у фактор ідейно-політичної боротьби та літературно-суспільного руху»; «...усвідомлення значимості мемуарів для історичного пізнання та введення до їхньої цільової установки розрахунку на майбутнього історика»¹¹. Нині цей підхід до місця мемуарів у площині історико-біографічних досліджень є, на нашу думку, найобґрунтованішим.

Якщо говорити про сучасний стан розвитку української мемуаристики в контексті історичного джерелознавства, слід констатувати відсутність ґрунтовних монографічних досліджень. Мемуари як історичні джерела розглядаються зазвичай у навчальній літературі¹². «Енциклопедія історії України» (Київ, 2004) дає таке визначення джерел особового походження: «...рід пам'яток, кожна з яких створена окремою особою з приватних міркувань чи у зв'язку із службовими потребами. До них належать: особисті записки, мемуари (спогади), епістолярії, автобіографії, щоденники»¹³. Зазначимо основні тенденції практичного використання мемуарної літератури в історичних дослідженнях: по-перше – це підвищення інтересу до мемуарної літератури не як до літературного жанру, а як до історичного джерела (що є відображенням загальної тенденції у розвитку мемуаристики, зазначеної А. Г. Тартаковським). Це спричинило видання та перевидання цілого комплексу мемуарної літератури з різних періодів історії України¹⁴; по-друге, поява низки дисертаційних і монографічних досліджень проблеми вивчення окремих періодів історії України крізь призму мемуарної літератури (як у контексті історичних, так і філологічних студій)¹⁵; по-третє – видання мемуарів сучасних політиків, істориків, державних діячів, які були і є основними діючими особами сучасної історії України¹⁶. Особливістю останніх є, по-перше, публіцистичність, по-друге, – те, що вони здебільшого пишуть про сучасність (чітко прослідковується їхня приналежність до тієї чи іншої політичної сили сучасної України).

Особливістю української мемуарної традиції, на нашу думку, є також її приналежність до суспільно-політичної тематики (в більшості так звані мемуари-«сучасні історії»). Їх емоційно-психологічна насиченість дає можливість побачити образи багатьох осіб, глибше зрозуміти їхні думки, почуття, настрої, мрії, моральні орієнтири, мотиви поведінки. Тому мемуари як біографічні джерела доцільно розглядати на прикладі вивчення окремих тематичних комплексів української мемуаристики (тематично-хронологічний принцип).

Найдавнішим джерелом вітчизняного мемуарного жанру вважаються спогади літописця Нестора від 1091 р. про перенесення мощів св. Феодосія. Більшість мемуарних джерел із історії України наступного періоду (приблизно до XVI ст.) належать іноземним авторам, які приїздили в Україну або постійно тут жили. Свого часу В. Січинський видав хрестоматію «Чужинці про Україну»¹⁷, що стала своєрідним путівником по мемуарах зарубіжних авторів про Україну. Слід зазначити, що біографічного матеріалу вони зазвичай не містять. Більше увагу в них приділено географічним умовам, побуту, культурі України.

Значного розвитку мемуарні джерела набули в Україні у XVII ст. Мемуари того часу належать переважно політичним діячам, козацькій старшині, представникам духовенства (спогади Апостола Петра Даниловича, Лукомського Стефана Васильовича, Борзаковського Пилипа, Ладинського Павла, Марковича Якова Андрійовича, Ханенка Миколи Андрійовича, Микити Тарана (Коржа) та ін.)¹⁸. Запорожець Микита Корж – один із сучасників останньої Січі (прожив 104 роки), у своїх спогадах, записаних Гавриїлом Розановим, подає інформацію, пов'язану з козацькою слободою Половиця – попередницею сучасного Дніпропетровська, зокрема з її виникненням, походженням назви, а також відомості про Лазаря Глобу та його сусідів. Його мемуари стали неоціненним матеріалом для пізніших дослідників, які широко застосовували їх у своїх працях. Важливим джерелом вивчення історії запорізьких козаків та їх походів є спогади та щоденники поляків – Ерлича І., Окольського С., Собеського Я. та ін.¹⁹ Спогади про події 1648–1652 рр. та Богдана Хмельницького подані у книзі Гановера Натана²⁰.

Найбільшу кількість складають мемуари XIX ст. Авторів мемуарів приваблювали насамперед найважливіші події, що відбувалися на той час: війна Росії з Наполеоном, повстання декабристів, розгортання національно-визвольного руху українського народу, селянська реформа 1861 р. тощо. Публікацію мемуарів на той час започаткували часописи «Основа», «Киевская старина», «Голос минувшего», «Русская мысль» та ін. (спогади М. Костомарова, що мали назву «Автобіографія», окремим виданням вийшли у Москві (1922) та Києві (1990).

Спогади активних учасників революційних подій українського народу 1917–1923 рр. дають змогу повніше розкрити політичну ситуацію в Україні напередодні Лютневої революції, у період Центральної Ради, Гетьманщини та Директорії. Свідчення тогочасних політичних, громадських та культурних діячів є багатим джерелом для вивчення біографій не тільки визначних представників тогочасної національної еліти України, а й багатьох менш

відомих учасників тих подій. Найцікавішими є мемуари широковідомих діячів 1917–1923 рр. – В. Винниченка, П. О. Христюка, Є. Х. Чикаленка, О. Г. Лотоцького, П. П. Скоропадського Д. І. Дорошенка, М. С. Грушевського, О. Я. Шульгіна та ін.²¹ (багато із них вперше були виданні за кордоном). Вони дають нам можливість по-новому подивитись на постаті українського національно-визвольного руху. Притримуючись різних політичних переконань, автори спогадів по-різному відображають місце і роль своїх сучасників у подіях 1917–1923 рр., що дає можливість створення більш комплексного і об'єктивного портрету кожного з них. Не менш цікавими та інформативними з точки зору біографістики є мемуари і менш відомих – М. Шаповала, С. С. Дністрянського, Л. Мишуги, А. В. Ніковського, Л. М. Цегельського, С. Й. Смаль-Стоцького та ін., які залишили мемуарні персоналії своїх сучасників, друзів і однодумців, сподвижників та опонентів, а також спогади про тогочасні події²². Упродовж багатьох років ці видання були недоступні в Україні навіть для фахівців-істориків. Відомості про авторів мемуарів та їх сучасників були майже відсутні в радянській історіографії історії України та в довідково-енциклопедичній літературі, тому вони містять унікальний матеріал для сучасних біографічних досліджень. Частина з них перевидані в новітній час²³. Не зважаючи на те, що неодмінними рисами мемуарів є суб'єктивізм і егоцентризм, більшість авторів не зосереджується на власному «я», приділяючи значну увагу розповідям про своїх друзів, сподвижників та опонентів. Тому спогади очевидців подій 1917–1923 рр. насичені великою кількістю фактичного матеріалу про багатьох відомих, маловідомих чи забутих політичних, громадських військових, наукових та культурних діячів Центральної Ради, ЗУНР, Гетьманату.

У мемуарній літературі також всебічно висвітлена підпільна та партизанська боротьба українського народу проти фашистських загарбників (мемуари начальника штабу партизанського руху Т. А. Строкача, партизанських командирів С. А. Ковпака, О. М. Сабурова та ін.)²⁴. Всі вони зазвичай перевидувалися кожні п'ять років. Особливістю спогадів учасників Великої Вітчизняної війни є надмірна героїзація подій та відсутність критичного ставлення у змалюванні тяжких партизанських буднів. Тривалий час в Україні були маловідомими спогади учасників ОУН та УПА. Мемуари, присвячені цій проблематиці друкувалися лише за кордоном як окремі видання або у серії «Літопис УПА»²⁵. Цікавою є історія цієї серії. Початок виданню поклали колишні вояки УПА, які в результаті Великого рейду 1947–49 рр. опинилися у Західній Європі, а пізніше – у Північній Америці. «Літопис УПА» – це спільне видання

Об'єднання Колишніх Вояків УПА США і Канади та Товариства Колишніх Вояків УПА імені генерала Тараса Чупринки в США і Канаді. У 2008 р. минуло 35 років від заснування видавництва, яке випустило у світ більше 60 томів у трьох серіях. Перша серія (так звана «канадська») налічує 44 томи. Вона базується на документах, що рейдуєчі частини або спецкур'єри переправили з України на Захід. Це переважно підпільні документи. Більшість із них походить з Архіву ЗП УГВР. Винятком є три томи німецьких документів, один том польських та радянських, а також том документів, які стосуються Кирила Осьмака, Президента УГВР. Друга серія, або нова (започаткована в 1995 р.) нараховує 8 опублікованих томів, інші перебувають на різних стадіях підготовки. Вона охоплює тільки документи з архівів України. Серед них є як підпільні, так і радянські документи, що походять з архівів ЦК КПУ (тепер ЦДАГОУ), Жовтневої Революції (тепер ЦДАВОУ) та КГБ (тепер СБУ). Третя серія «Бібліотека» (заснована у 2000 р.) подає аналітичні розвідки та спогади, хоча спогади друкувались і в першій серії. У рамках третьої серії вийшло 7 томів, ще декілька готуються до друку. Значну частину серій «Літопису УПА» складають мемуари. Так, спогади подано у першій серії в т. 5 («Волинь і Полісся. Німецька окупація») (це перша книга, яка містить декілька спогадів про тогочасні події), т. 15 (спогади Костя Гіммельрайха), т. 18 (спогади групи УПА «Говерля»), т. 27 (спогади Романа Петренка), т. 28 (спогади Марії Савчин-«Марічки»), т. 29 (спогади Івана Гарасиміва, випускника школи «Оленів»), т. 30 (спогади Степана Стебельського та Олекси Конопядського); т. 31 (спогади вояків УПА з «Розточчя»); т. 37 (спогади Івана Лика та Миколи Терепенка), спогади про генерала Тараса Чупринку (т. 45)²⁶ та в серії «Бібліотека» в т. 1 (спогади Юрія Ступницького), т. 3 (спогади Ярослава Грицяя), т. 4 (спогади Василя Левковича та інших)²⁷. З 13 книг спогадів найбільш відомими є спогади Марії Савчин, які удостоїлися перевидання та видання англійською мовою. Перевидано також спогади Ю. Ступницького. Всі ці видання є унікальними джерелами для вивчення цього історичного періоду та дослідження біографій діячів ОУН–УПА.

Нині виходять окремі видання мемуарів вищеописаного періоду поза рамками серії «Літопис УПА»²⁸. В Україні з'явилися і спогади тих, хто в роки війни був вивезений до Німеччини на примусові роботи²⁹. Значна кількість спогадів, що друкуються сьогодні, присвячена проблемі Голодомору, причини та наслідки якого довгий час замовчувалися³⁰.

Фрагментарно представлена історія України післявоєнної доби. Опубліковані спогади окремих партійних працівників, рядових працівників, діячів літератури та мистецтва. Особливістю цієї групи мемуарів є чітке

дотримання офіційних оцінок та замовчування окремих фактів і подій радянської дійсності. Характерні риси радянських мемуарів – заідеологізованість і витриманість (контролюючі інстанції чітко це відслідковували на всіх рівнях); вибір тем і добірка сюжетів; прагнення зробити об'єктом спогадів не особисті переживання, а подію чи вождя; намагання бути причетним до тієї чи іншої події; стандартизація в характеристиках ситуацій, людей; формування образу ворога; недомовленість.

Сьогодні з'явилися об'єктивніші мемуари партійних керівників України 60–80-х рр. ХХ ст. – письменників, істориків, у яких об'єктивно висвітлюються тогочасні події (спогади Я. П. Погребняка, О. Гончара, І. К. Рибалки, Ф. Т. Моргуна, О. П. Ляшка, П. Ю. Шелеста)³¹.

Окремим джерелом особового походження, яке набуло поширення в 60–80-х рр. ХХ ст., є документи самвидаву (зазвичай їхні автори – в'язні концтаборів та в'язниці СРСР), які їм вдавалося передати на волю. Прикладом цього жанру є книга спогадів та листів політв'язня В. М. Черновола. Спочатку вона була видана за кордоном (1976), а згодом перевидана в Києві³². Книга вміщує розповіді про тюремний побут, особисті спостереження автора. Подібні спогади друкувалися і діячами діаспори. У серпні 2001 р. вийшов перший номер інформаційного бюлетеня «Український Самвидав», який мав на меті зібрати численні свідчення та правдиву інформацію про національний та правозахисний рух, про виникнення та поширення українського самвидаву.

Якщо говорити про період новітньої історії України, то складні процеси, що відбуваються в політиці, економіці, культурі, науці, проаналізовано поки що в не багатьох спогадах. Серед основних слід згадати мемуари експрем'єра України В. А. Масола³³ та перших президентів України – Л. М. Кравчука та Л. Д. Кучми³⁴. Викликають зацікавлення спогади колишнього Голови Національного банку України Вадима Гетьмана, присвячені історії прийняття Конституції суверенної України³⁵.

На сьогодні в Україні не видано жодного бібліографічного покажчика, який би охопив всю історію української мемуаристики. Виключенням є видання Івана Калиновича «Українська мемуаристика 1914–1924: Бібліографічний реєстр» (Едмонтон, 1991). Книга є передруком роботи автора зі «Старої України» за 1924 р. (№ 9). Інша інформація про видання українських мемуарів розпорошена по численних виданнях з української бібліографії. Значно краща ситуація з довідковими виданнями в Росії. Звичайно, в них розміщено і великий масив інформації стосовно українських мемуарів. У 1951 р. співробітниками Державної бібліотеки СРСР імені

В. І. Леніна був підготовлений покажчик спогадів на матеріалах відділу рукопису бібліотеки³⁶. В 70–80-х рр. ХХ ст. вийшов багатотомний анований покажчик видань російської мемуаристики з ХV ст. по 1917 р. (5 томів, 13 частин)³⁷. До нього увійшли і мемуарні джерела з історії українських земель, що входили до складу Російської імперії. У 1995 р. у Москві вийшов анований покажчик літературних мемуарів за 1985–1989 рр., проте йому притаманні вади всіх радянських видань³⁸. До того ж, туди увійшли лише книги, статті і збірники, написані російською мовою.

Загалом українська мемуаристика має достатньо довгу та цікаву історію. Вона представлена великими тематично-хронологічними комплексами, що дає можливість її широкого використання як історичного, так і біографічного джерела. З огляду на те, що наша історія недостатньо відображена в документах, мемуари інколи є чи не єдиним джерелом для реконструкції тієї чи іншої історичної події. Одночасно мемуарні твори є особливим (перш за все, суб'єктивним) джерелом, що вимагає особливих підходів до їх використання. Ця властивість мемуарів не зменшує їх цінності як історичного джерела, а лише вимагає (як і інші види джерел) критичного підходу.

Зосередимо свою увагу на основних характеристиках мемуарів. Спогади (мемуари) є найчисельнішим різновидом джерел особового походження. Особливістю мемуарів є їх документальність, яка базується на свідченнях автора та сучасників подій. Однак мемуари – це не тільки об'єктивна фіксація фактів минулого, але й сповідь, виправдання, звинувачення і роздуми особистості. Тому мемуари, на відміну від інших документів, – суб'єктивні. Інакше кажучи, суб'єктивність мемуарів є їхньою властивістю, яка й робить їх нецінним матеріалом для здійснення біографічного дослідження (адже мемуари часто містять унікальні факти та деталі як із життя автора, так і його сучасників).

Цінність мемуарів як джерела біографічних досліджень залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор у описуваних ним подіях, від гостроти сприйняття ним дійсності, від його здатності запам'ятати перебіг подій, від часу їх написання тощо. Спогади, написані по гарячих слідах подій, точніше передають їхній характер і зміст. У мемуарах, написаних через багато років після подій, на характер авторської оповіді негативно впливає притуплення гостроти пам'яті автора, а також зміни, що відбулися у його поглядах та сприйнятті дійсності. У мемуарах відображаються деталі життя автора та його сучасників не лише в громадсько-політичній роботі, а й у буденному житті, в сім'ї, колі друзів, у години дозвілля. Перед нами постають живі особистості з їх духовним

світом та індивідуальними рисами характеру, емоціями, амбіціями, пошуками і сумнівами, звичайними людськими слабкостями й недоліками. Це робить їх важливим матеріалом для написання біографії. Мемуари є вартісним джерелом для написання біографій будь якого жанру (наукова, популярна, науково-популярна, нарис тощо).

Беручи до уваги особливості мемуарів, за використання їх як джерела треба врахувати три обставини: здатність людської пам'яті втрачати свою гостроту; особливість індивідуального психічного складу автора, особливість епохи, умов, за яких створювалися мемуари. Ці три обставини накладають відбиток на світосприйняття автора-мемуариста, на ступінь правдивості, замовчування або викривлення тих чи інших фактів. Як і будь-яке інше історичне джерело, мемуари вимагають критичного підходу.

Критичний аналіз мемуарів передбачає перш за все вивчення особистості автора, часу і місця подій, визначення суспільного становища автора мемуарів на час подій, про які він пише (це дасть змогу визначити ступінь його поінформованості про події); по-друге – встановлення джерел (писемних та усних), використаних автором (щоденники, листи, спогади сучасників, матеріали надрукованих наукових розвідок, офіційні документи, у складенні яких вони брали участь); по-третє – зіставлення мемуарів із іншими джерелами, де відображені ті самі події.

Як літературний жанр спогади займають проміжну позицію між творами художньої літератури і науковими творами з історії. На відміну від щоденників та епістолярію, мемуарам притаманний хронологічний проміжок між часом створення мемуарів та часом змальованих подій (довжина цієї паузи залежить від багатьох обставин: особиста зацікавленість, загальні умови).

Таким чином, використання мемуарів як джерел біографічних досліджень можливе лише за умови їх критичного аналізу, який передбачає виявлення, відбір, класифікацію мемуарів, формування їх комплексів, атрибуції, встановлення часу й місця їх написання, мотивів створення, текстологічного й герменевтичного (мистецтво і теорія тлумачення текстів) вивчення, зіставлення, виявлення їх об'єктивної цінності для конкретного біографічного дослідження.

Примітки

¹ Чижко, В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – С. 188.

² Історичне джерелознавство: підруч. для студ. іст. спец. вищих навч. закладів / Калакура, Я. С., Войцехівська, І. Н., Павленко, С. Ф., Корольов, Б. І., Палієнко, М. Г. – К., 2003. – С. 413.

³ Стрельський, Г. В. Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917–1920) // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 451–459.

⁴ Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие для гуманитар. спец. / Данилевский, И. Н., Кабанов, В. В., Медушевская, О. М., Румянцева, М. Ф. – М., 1998. – С. 466.

⁵ Див.: Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие для гуманитар. спец. / Данилевский, И. Н., Кабанов, В. В., Медушевская, О. М., Румянцева, М. Ф. – М., 1998. – С. 466.

⁶ Там само. – С. 472.

⁷ Там само. – С. 475.

⁸ История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: Аннотированный указатель книг и публикаций в журналах / науч. руковод., ред. П. А. Зайончковского. – М., 1976. – Т. 1. – С. 1–5.

⁹ Тартаковский, А. Г. 1812 год и русская мемуаристика: Опыт источниковедческого изучения. – М., 1980; Тартаковский, А. Г. Русская мемуаристика XVII – первой половины XVIII вв.: Опыт источниковедческого анализа. – М., 1995; Тартаковский, А. Г. Русская мемуаристика и историческое сознание XIX века. – М., 1997.

¹⁰ Тартаковский, А. Г. 1812 год и русская мемуаристика: Опыт источниковедческого изучения. – М., 1980. – С. 24.

¹¹ Див.: Тартаковский, А. Г. Русская мемуаристика и историческое сознание XIX века. – М., 1997. – С. 10–13.

¹² Боровський, Я. Є., Вариавчик, М. Я., Войцехівська, І. Н., Ганжа, О. І., Голобуцький, П. В. Джерелознавство історії України: Довідник: навч. посіб. для студ. вузів. – К., 1998; Калакура, Я. С. Войцехівська, І. Н., Павленко, С. Ф., Корольов, Б. І., Палієнко, М. Г. Історичне джерелознавство: підручник для студ. істор. спец. вищих навч. закладів. – К., 2002; Богдашина, О. М., Воронов, В. І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій. – Д., 2003; Конончук, І. М. Джерелознавство: навч.-метод. посіб. – Ніжин, 2004; Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: навч.-метод. посіб. – 2 вид., доп. та перероб. – Х., 2005.

¹³ Енциклопедія історії України: В 5 т. / В. А. Смолій (голова ред. кол.). – К., 2003. – Т. 2: Г – Д. – С. 374.

¹⁴ Андрусак Євгенія. Спогади. – Львів, 1994; Кубійович, В. М. Наукові праці / НТШ в Європі / Олег Шаблій (ред.). – Т. 2; Мемуари. Роздуми. Вибрані листи. – Париж, 1996; Лепкий, Б. С. Твори: В 2 т. – К., 1997. – Т. 1: Поетичні твори, прозові твори, мемуари. – К., 1997; Славутич, Я. Твори. – Т. 5: Спогади; Записи. – К., 1998; Апостол новітнього українства: Спогади про Юрія Липу / Кіндратович, П., Кіндратович, Ю. (упоряд.). – Л., 2000; Ференчук, Ю. Д. Буковинські Карпати у вогні повстання: Спогади і свідчення про бойові дії УПА в гірських районах Чернівецької області. – Чернівці, 2001; Антонович, О. М. Спогади. – К., 1999–2003; Лагола, І., Андрусак, С. Спогади політичного в'язня № 154820 фашистських

таборів смерті. – Л., 2002; *Чикаленко, Є. Х.* Твори: В 7 т. / М. І. Цимбалюк (упоряд.). – К., 2003. – Т. 1: Спогади. 1861–1907; *Теліга, О.* Листи. Спогади / Л. А. Дубровіна (наук. ред.), Н. І. Миронець (упоряд.). – 2-ге вид., випр. – К., 2004; *Русова, С.* Мемуари. Щоденник / М. Іщенко (ред.), В. Сергійчук (упоряд.). – К., 2004; *Гунчак, Т. Г.* Мої спогади-стежки життя. – К., 2005; *Литвин, М., Віженер, Б., Горецький, Л., Лясота, Е.* Мемуари до історії Південної Русі / *В. Б. Антонович* (ред.), *Т. С. Завгородня* (пер.). – Д., 2005. – Вип. 1–2.

¹⁵ *Малик, А. О.* Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: – Л., 1999. – 19 с.; *Веріго, І. М.* Літературні мемуари 20–30-х рр. ХХ століття. Принципи художньої організації матеріалу: автореф. дис. канд. філол. наук. – Д., 2003. – 16 с.; *Іващенко, В. Ю.* Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету ХІХ – початку ХХ століття: автореф. дис. канд. іст. наук. – Д., 2004. – 1 с.; *Маслюченко, Г. О.* Художні мемуари та автобіографічна повість в українській літературі 90-х років ХХ століття: автореф. дис. канд. філол. наук. – Д., 2004. – 18 с.; *Гавриш, І. П.* Творчість М. Цуканової (проза, драматургія, мемуари): автореф. дис. канд. філол. наук. – Х., 2007. – 19с.

¹⁶ *Потебенько, М. О.* Спогади останнього Прокурора Української РСР. – К., 1997; *Олійник, П.* Зошити: Мемуари. Щоденники. – К., 1995.; *Білокінь, С. І.* На зламах епохи: Спогади історика. – Біла Церква, 2005; *Потебенько, М. О.* Пошук істини: спогади Генерального прокурора. – К., 2006.

¹⁷ *Січинський, В.* Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – Львів, 1938.

¹⁸ *Апостол, П. Д.* Дневник. (май 1725 г. – май 1727 г.). [Пер. по рукописи с франц.]. Предисл. А. Л. // Киевская старина. – 1895. – Т. 50. – №7/8. – С. 100–155; *Лукомский, С. В.* Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского. Сообщ. О. И. Левицкий // Киевская старина. – 1890. – Т. 30. – № 9. – С. 477–485; *Борзаковский, Ф., Ладинский, П.* Отрывки из дневника Гетманской канцелярии за 1722–23 гг. Публ. А. Лазаревского // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1898. – Кн. 12. – Отд. 3. – С. 90–145; *Маркович, Я. А.* Дневник генерального подскарбия Якова Прокоповича. [Публ., предисл. и прим. А. Лазаревского]. – Ч. 1–3. – Киев, 1891–1897; *Ханенко, Н. Д.* Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. 1727–1753. Предисл. А. Лазаревского. – Киев, 1884–1886.

¹⁹ *Ерлич, И.* Дневник с 31 августа по 8 октября 1621 г. [Пер. Борского] // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 1/2. – С. 39–51; *Окольский, С.* Дневник (1637–1638 гг.) [Пер. К. Мельник] // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. – Киев, 1896. – с. 168–288; *Собеский, Я.* История Хотинского похода. [Пер. К. Мельник] // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. – Киев, 1896. – С. 40–126.

²⁰ *Гановер, Н. Н.* Богдан Хмельницький. Летопись еврея-современника... о событиях 1648–1652 гг. в Малороссии... [Пер. С. Манделькерна]. – Одесса, 1878. – 68 с.

²¹ *Винниченко, В.* Відродження нації: Історія української революції. Март 1917 р. – грудень 1919 р. – Ч. І–ІІІ. – К.; Відень, 1920; Київ, 1990; *Грушевський, М.* Спогади // Київ. – 1989. – № 8–10; *Христюк, П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Б. м.; *Чикаленко, Є.* Уривок із моїх споминів за 1917 р. – Прага, 1932; *Скоропадський, П.* Уривок зі «Споминів» // Хліборобська Україна. – Відень, 1922–1923. – Кн. 4.; *Скоропадський П.* Спогади. – Київ, 1992; *Андрійвський, В.* З минулого. – Т. 1–2. – Берлін, 1921; Нью-Йорк, 1963; *Галаган, М.* З моїх споминів. – Т. І–ІV. – Едмонт, Нью-Йорк, 1980; *Дорошенко, Д.* Мої спогади про недавнє минуле. – Т. 1–4. – Прага, 1923–1924; Мюнхен, 1969; *Кедровський, В.* Ризьке Андрусово: Спогади про російсько-польські мирні переговори в 1920 р. – Вінніпег, 1936; *Ковалевський, М.* При джерелах боротьби: Спогади, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960; *О. Г. Лотоцький.* Сторінки минулого: В 3-х тт. – Варшава, 1932–34; *Омельянович-Павленко, М.* Спогади. – Львів, Тернопіль, 1931; *Петрів, В.* Спогади з часів української революції (1917–1921). – Т. І–ІV. – Львів, 1927–1931; *Чикаленко, Л.* Уривки зі спогадів з років 1919–1920. – Нью-Йорк, 1960; *Чикаленко, Л.* Спогади. – Ч. І–ІІІ. – Львів, 1925 та ін.; *Чикаленко Євген.* Щоденник (1907–1917). – Львів, 1931. – 496 с.; *Шульгин, О. Я.* Без території: Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – Париж, 1934.

²² *Мишуга, Л.* Похід українського війська на Київ (серпень 1919 р.). – Відень, 1920; *Шаповал, М.* Занепад УНР. – Прага, 1928; Його ж. Схема життєпису (Автобіографічний шкід). – Нью-Йорк, 1956 та ін.

²³ *Чикаленко, Є. Х.* Спогади. (1861–1907) / В. Шевчук (передм.). – К., 2003; *Чикаленко, Є. Х.* Щоденник 1919–1920 / В. Верстюк (ред.), М. Антонович (ред.). – К.; Нью-Йорк, 2005; *Чикаленко, Є.* Щоденник: У 2 т. – К., 2004; *Шульгин, О. Я.* Без території: Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – К., 1998.

²⁴ *Строкач, Т. А.* Наш позивний – Свобода: [Спогади]. – К., 1964; *Вершигора, П. П.* Люди з чистою совістю. – К., 1946; *Ковпак, С. А.* Від Путивля до Карпат. [Бойовий шлях українських партизанських зеднань в німецькому тилу] / Літ. запис Є. Герасимова. – К., 1949; *Ковпак, С. А.* Солдати малої землі. З щоденника партизанських походів. [Літ. запис В. Неверовича]. – К., 1963; *Ковпак, С. А.* Воспоминания, очерки статьи / Сост. сб. В. А. Замлинский. – К., 1987; *Сабуров, О. М.* За лінією фронту [Партизанські записки]. – Л., 1953; *Сабуров, О. М.* Таємничий капітан. [Спогади партизанського командира про Героя Радянського Союзу Л. Налепку]. – К., 1962; *Сабуров, М. А.* У друзей одні дороги. [Воспоминания]. – М., 1963; *Сабуров, О. М.* Про подвиги народних месників на Брянщині та на України в роки Великої вітчизняної війни. – К., 1972.

²⁵ В рядах УПА: зб. споминів бувших вояків УПА / Ред. П. Мірчук, В. Давиденко. – Нью-Йорк, 1957; *Гордієнко, М.* З волинських і поліських рейдів: (Із дій УПА-Північ, 1943–1944) / М. Гордієнко, передм. В. Макара. – Торонто, 1959; *Дмитрик, І.* У лісах Лемківщини: Спогади вояка УПА / І. Дмитрик; вст. ст. Ю. Лапатинського-Калини. – 3-є вид. – Б. м., 1982; та ін.

²⁶ Волинь і Полісся. Німецька окупація. – Кн. 3: Спогади учасників / С. Штендера (ред.). – Торонто, 1984. – (Літопис УПА; Т. 5); *Гімбельрайх, Кость.*

Спогади командира відділу особливого призначення «УПА-Схід» / Є. Штендера (ред.). – Торонто, 1987. – (Літопис УПА; Т. 15); Група УПА «Говерла». – Кн. 2: Спомини, статті та видання історико-мемуарного характеру / Содоль, П. – Торонто, 1992. – (Літопис УПА; Т. 19); *Савчин, Марія*. Тисяча доріг: (Спогади): з англ. резюме. – Торонто, 1995. – (Літопис УПА; Т. 28); *Лико, Іван*. На грані мрій і дійсності: Спогади підпільника. – Торонто; Л., 2002. – (Літопис УПА; Т. 37).

²⁷ *Ступницький, Ю.* Спогади про пережите. – 2 вид. – Л., Торонто, 2004. – (Літопис УПА; Т. 1); *Грицай, Я. Грицай, П.* А рани не гоїлися. Спомини «Чорноти». – Л. 2001. – (Літопис УПА; Бібліотека; Т. 3).

²⁸ *Йовик, І.* Нескорена армія: Із щоденника хорунжого УПА. – К., 1995; *Борець, Ю.* УПА у вирі боротьби: Спогади учасника повстанської боротьби (1941–1948). – Б. м., [1995]; *Мак (Михальчук), Б.* Юнацька чота: Спогади курсанта старшинської школи УПА в Карпатах. – Тернопіль, 1998; *Максимович, Володимир*. Спогади вояка УПА. – Л., 1997; *Гарасимів, І.* З юнацьких мрій – у ряди УПА: (спогади ройового УПА) / І. Тимочко-Камінська (ред.), С. Голяш (ред.). – Л., 1999.

²⁹ *Лагола, І., Андрусак, С.* Спогади політичного в'язня № 154820 фашистських таборів смерті. – Л., 2002.

³⁰ *Моцний, А. П.* Страшна правда голодомору (спогади про голодомор 1932–1933 років): художньо-автобіогр. повість. – Л., 2000; *Коломиець, І.* Голодомор. Спогади однієї родини. – К., 2003; *Бледнов, С. Ф.* Голодомор в Донбасі (1932–1933 рр.): авторський роздум, свідчення, документи. – Донецьк, 2008; Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 років на Донеччині: іст. дослідж., свідчення, спогади, док. / О. Л. Третяк (голова редкол.), С. Ф. Бледнов (ред.-упоряд.) – Донецьк, 2008.

³¹ Вінок пам'яті Олеса Гончара: Спогади. Хроніка / В. Д. Гончар, В. Я. П'янов (упоряд.). – К., 1997; *Шелест, Петро*. Справжній суд історії ще попереду: спогади, щоденники, документи, матеріали / Ю. І. Шаповал (ред.), В. К. Баран (упоряд.). – К., 2003; *Ляшко, А. П.* Груз пам'яті. Воспоминания: Трилогія. – К., 1997–2001; *Моргун, Ф. Т.* Безсмертна душа України; Задовго до салютів. Правда про генерала Кирпоноса. – Полтава, 1995; *Рибалка, І. К.* Така наша доля: Сторінки життя нашого покоління. – Х., 1999. – (Спогади вчених Харківського державного університету); *Погребняк, Я. П.* Не предам забвению...: записки професійного партійного работника. – К., 1999; *Погребняк, Я. П.* Не предам забвению...: политические мемуары. – 2-е изд., испр. и доп. – К., 2004; *Погребняк, Я. П.* Записки секретаря ЦК КП Украины (1971–1987 гг.). – К., 2006.

³² *Чорновіл, В., Пенсон, Б.* Хроніка таборових буднів. В'ячеслав Чорновіл – зековський генерал. – К., 1991.

³³ *Масол, В. А.* Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло с бывшим Советским Союзом. – К., 1993.

³⁴ *Кучма, Л. Д.* О самом главном. – К., 1999; *Кравчук, Л. М.* Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – К., 2002; *Кучма, Л. Д.* После майдана: записки президента: 2005–2006, Киев – Конча-Заспа. – К., 2008.

³⁵ *Гетьман, В. П.* Як приймалась Конституція України: нотатки учасника розробки Основного Закону України. – К., 1996.

³⁶ Указатель воспоминаний, дневников и путевых записок XVIII–XIX вв. (Из фондов Отдела рукописей) // под ред. П. А. Зайончковского и Е. Н. Коншиной. – М., 1951.

³⁷ История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: аннот. указ. книг и публ. в журн. / науч. руковод., ред. П. А. Зайончковского. – М., 1976–1989. – Т. 1–5.

³⁸ Литературные мемуары XX века: аннотир. указ. книг, публ. в сб. и журн. на рус. яз. (1985–1989 гг.) / Н. Н. Воробьева (отв.ред.), Л. Г. Голубева (сост.). – М., 1995. – Ч. 1–2.